

УДК 94 (477.74-21) : 323.173 «1918»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.295>

*Віктор Савченко**

ВИРІШАЛЬНІ ДНІ СІЧНЯ: БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ ОДЕСУ НА ПОЧАТКУ 1918 Р.

Анотація. *Аналіз події більшовицького заколоту 14-17 січня 1918 р. в Одесі, перемога більшовиків у міських повстаннях на півдні УНР вказує на те, що вже тоді російське більшовицьке керівництво використовувала гібридні методи ведення військових дій. Воно застосовувало не тільки хибні й оманливі гасла, але й виступаючи від імені місцевих Советів і робітників, не отримали згоди на «революцію» в Одесі від тих же Советів і робітничих профспілок. Українське військове та цивільне керівництво Одеси було не підготовлено для відсічі заколотників, але наступного дня, керівник гайдамаків М. Мазуренко зумів не тільки звільнити більшість стратегічних об'єктів, але й поставити місцевих червоногвардійців на межу поразки, від якої останніх спасли загони чорноморських військових моряків і солдат Румунського фронту, що включилися у боротьбу 16 січня, переломивши хід подій. Можна стверджувати, що саме така «військова» складова, ззовні, а не місцеві робітничі загони, забезпечила перемогу одеським більшовикам.*

До вад українського війська в Одесі можна віднести: непідготовленість військ до військових дій у місті, частини старшинського складу та представників цивільної адміністрації міста, слабка моральна-психологічна підготовка та мотивація військ, розгубленість, намагання значної частини гайдамаків та юнкерів перейти на «нейтральну» позицію. Гайдамаки не могли передбачити наслідки зміни однієї соціалістичної влади на іншу, адже тоді ще не бачили у більшовиках та їх союзників загрози життю окремої людини та нації.

Ключеві слова: *Одеса, гайдамацька дивізія, юнкера, більшовики, червоногвардійці, бої 14-17 січня 1918*

Вступ. Підступна практика російського терористичного режиму має своє «довге коріння» – історичну традицію нищення всього українського, яка наочно проявилася під час українських визвольних змагань 1917-1921 рр. Щоб краще зрозуміти події сьогодення треба прискіпливо проаналізувати брутальні гібридні заколоти більшовиків у 1918 р., коли тільки формувалося «червоне» окупаційне ярмо. Саме подіям в Одесі цього часу присвячена стаття, де намагаємося відтворити хронологію кількох вирішальних днів 14-17 січня 1918 р.

Метою статті є аналіз перебігу подій так званої «січневої революції» – заколоту в Одесі 1918 р., військову спроможність ворогуючих політичних таборів, причини поразки військових сил УНР в Одесі.

Історіографія питання. Радянська історіографія намагалася постійно фальсифікувати та глорифікувати «революційні події» 1918 р. в Одесі, з метою показати масову участь («загальнонародну підтримку») одеситів у встановленні більшовицької влади

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: Lanjeron15@gmail.com

18 січня 1918 р., створити «революційну міфологію» і місця пам'яті та поклоніння своїм «героям» в Одесі¹. Нова українська історіографія спочатку достатньо схематично та поверхнево розглядала ці події, напевно вважаючи, що про поразки української влади треба говорити набагато менше. В той час, у сучасних історичних «фоліантах» ми зустрічаємо старі, ще комуністичні штампи, підрахунки та висновки². Згодом, у 2008–2013 рр., одеські історики та краснезнавці провели дослідження питання, яке було ґрунтовно продовжене київським істориком М. Ковальчуком³. Великою проблемою для дослідників став брак як архівних джерел того буремного часу (фактично більшість документів була знищена ще за часи визвольних змагань), так і односторонність мемуарної літератури, серед якої домінують спомини-апології «старих більшовиків»⁴. У той же час український погляд на проблему представлений тільки кількома мемуарами, достатньо фрагментарними, в яких свідки часто плутають перебіг подій⁵. Значною документальною базою статті виступають унікальні спомини Г. Гришка, що були хоча й відомі дослідникам, але, на жаль, залишалися недостатньо проаналізованими⁶.

Виклад основного матеріалу. 2 січня 1918 р. більшовики Одеси почали готувати повстання проти влади Центральної Ради, обрав для цього ревком – «Комітет п'ятнадцяти». У той же час Румчород⁷ проголосив себе вищою владою в Херсонській губернії (куди входила Одеса). Об'єднана президія Советов Одеси⁸ та Бюро профспілок Одеси виступили

¹ Коновалов В. Красный флаг над Одессой. Одесса: Маяк, 1977. 254 с.; Коновалов В. Подвиг «Алмаза». Одесса: Маяк, 1989. 222 с.

² Станко В.Н. (ред.). Історія Одеси: [історично-краснезнавчі нариси]. Одеса: Друк, 2002. 560 с.

³ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одеса в епоху війн і революцій. 1914–1920. Одесса: Оптимум, 2008. 336 с.; Віницьковський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Одеса: Фенікс, 2010. 154 с.; Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр. / Віницьковський Т., Гончарук Т., Мисечко А., Музичко О., Хмарський В. Одеса: ТЕС. 2011. 586 с.; Савченко В. Проект «Україна». Вольная Одесса – Одесская республика – Юго-Западный край. Харьков: Фолио, 2013. 288 с.; Віницьковський Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. Одеса, ТОВ Гамазин, 2013. 350 с.; Віницьковський Т. Вільне місто Одеса в добу Центральної Ради: революційна інтерпретація політичного сепаратизму // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 80–91; Гончарук Т. Жертви подій 15–17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок» // Південний Захід: Одесика. Вип. 13. Одеса, 2013. С. 90–119; Ковальчук М. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях // Український історичний журнал. 2017. № 3. С. 46–66.

⁴ Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе (развитие революционного движения в Одессе в 1917–1918 гг. и роль большевиков). Одесса: Истпартотдел, 1927. 70 с.; Броневої А. Октябрьские дни в Одессе // Літопис революції. 1927. № 5/6 (26/27). С. 253–260; Кіров А. Румчород і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. 1927. № 5/6 (26/27). С. 235–252.

⁵ Янчевський М. Зі споминів // За державність. 36. 2. Каліш, 1930. С. 137–147; Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. Київ: Планета людей, 2002. 460 с.

⁶ Гришко Г. 1917. Рік в Одесі // Розбудова нації. 1930. № 9–10. С. 281–292.

⁷ Румчород (Центральний виконавчий комітет рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області). Наприкінці 1917 р. опинився під впливом більшовиків, «видав наказ про те, що він є найвищий орган Румфронту й Одеської області. Всі розпорядження ревкому було погоджено з лідерами Румчороду, фактично ревком існував «при Румчороді». В них був єдиний керівник – петроградський «посланник Леніна» В. Юдовський.

⁸ Одеська Рада робітничих депутатів «перед Жовтневою революцією нараховувала 232 с.-д., з них більшовиків 5, меншовиків 71, інтернаціоналістів 18, решта «с-д.» не зазначили своєї приналежності до певної фракції співчуваючих с.-д. 102, есерів 244, співч. есерам 76, Бунд 31, серп. 8, анархістів 9, поалей-ціоновців 7, сіоністів

проти зазіхань Румчороду та створення ревкому, назвавши приготування до заколоту «ударом в спину Советов». Але більшовики зважились на переворот без «советської» згоди, лідер більшовиків В. Юдовський закликав ігнорувати позицію Об'єднаної президії Советов, що оголосила Одесу «вільним містом», визначив структуру коаліційної влади – «Секретаріат десяти» (представники від українських політичних сил, Совета, міського самоуправління). Уряд УНР визнав створення цієї структури «як особливої повноважною цивільної влади». Комісар Центральної Ради в Одесі В. Чеховський запевнив, що тільки українська влада може гарантувати «владу не більшовицьку, а радянську», подібну резолюцію підтримали 34 члени Виконкому одеського Совета проти було 10. Навіть частина «советських» більшовиків вітали створення «Комітету десяти», рахуючи це завоюванням влади Советами «без насильства»⁹

12 січня 1918 р. в Одесі стало відомо про зміст 4-го універсалу Української Центральної Ради, про проголошення державної незалежності УНР¹⁰. М. Омелянович-Павленко згадував, що «по проголошенню Четвертого Універсалу, «федеративні консерватисти», до яких зараховував себе майже весь штабовий апарат (Штаб Одеської військової округи – *Авт.*), – перейшли до опозиції Центральній Раді», спостерігалось «дезертирство багатьох штабових сил»¹¹. У ті січневі дні в одеських газетах з'явилися заяви деяких сотень 2-го гайдамацького куреня («цілий другий полк став майже не до чого») і кулеметного куреня про свій «нейтралітет»¹². «Нейтральності» дотримувалися командири юнкерів Сергієвського артилерійського училища, сербської дружини та польського легіону, що формувалися в Одесі, більша частина Охтирського гусарського полку.

На 14 січня було призначено вибори нового Виконкому Советов, але вони не відбулися через початок повстання. Виконком пішов у відставку, протестуючи проти дій більшовиків, а «Одеський комісаріат» так і не був затверджений¹³. На нараді української військової еліти¹⁴ пропонувалося ввести в місті «військовий стан», але «моральний стан присутніх був пригноблений... ніхто не вірив у здатність своїх апаратів боротьби»¹⁵, ніхто не бажав брати на себе відповідальність за можливе «братовбивче» кровопролиття під час роззброєння одеської «червоної гвардії», терор якої вже перейшов всі межі. Командувач Одеського військового округу генерал Г. Єльчанинов «відмовився керувати боротьбою», командувач гайдамацькою дивізією генерал П. Васильєв відмовився «командувати» дивізією та зголосився тільки за «помічника» по військових справах, генерал А. Нілус заявив, що ні

1, трудовиків 6, к.-д. 1, позапартійних 92» // *Кіров А.* Румчород... С. 237; *Вінцовський Т.* Українські губернські з'їзди в Одесі у 1917 році: документи і матеріали. Одеса: Бондаренко М.О., 2017. С. 96-99.

⁹ Одесский листок. Одесса. 1918. 9, 12 января.

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. Київ, 1997. С. 102-103.

¹¹ *Омелянович-Павленко М.* Спогади... С. 51.

¹² *Гришко Г.* 1917... С. 282, 284, 286.

¹³ Одесский листок (Одесса). 1918. 15 января.

¹⁴ Штаб гайдамацької дивізії та гайдамацькі частини перебазувався до Сергієвського арт. училища. На нараді в училищі були присутні: «військ. комісар Одеської округи» М. Омелянович-Павленко, комісар Одеси В. Чехівський, командуючий Одеським військ. округом ген. Г. Єльчанинов, в.о. нач. гайдамац. дивізії полк. М. Мазуренко, нач. Сергієвського арт. училища ген. А. Нілус, в.о. нач. штабу дивізії полк. В. Змієнко, ген. П. Васильєв (якого у спогадах М. Омелянович-Павленко, помилково називає «ген. Алексеевим»), командири гайдамацьких частин.

¹⁵ *Омелянович-Павленко М.* Спогади... С. 51-52.

він, ні артилерійське училище, яким він керував, «не буде битися» проти більшовиків і «розпустив по домах» юнкерів, представники двох одеських шкіл прапорщиків фактично також заявили про «нейтральність»¹⁶.

Замість прийняття доленосних рішень про військовий стан в Одесі українські командири, на плацу гайдамацьких касарень, провели парад на честь проголошення 4-го Універсалу, який приймали В.Чехівський та І.Луценко¹⁷. На засіданні військових і громадських діячів української Одеси українські есери та українські соціал-демократи запевняли, що «більшовики не будуть виступати», В.Чехівський, за кілька годин до початку заколоту, мав великі сумніви у його існуванні. Ці заяви лунали, незважаючи на те, що на зібранні був оприлюднений таємний план повстання більшовиків, яке повинне було початися через кілька годин. В.Чехівський вирішив обладнати можливий конфлікт і попрямував «до червоних штабів»¹⁸.

Відсутність у місті головних українських військових керівників посилила невпевненість українських командирів і надавали заколотникам великі шанси на перемогу. Військового комісара УНР в Одесі В.Поплавка (що мав основний «авторитет» в український Одесі) не було в Одесі вже кілька днів. Положення ставало критичним, ще тому, що члени Української Військової Ради опинилися у гострому конфлікті з військовим комісаром міста полковником В.Поплавко та намагалися провести його арешт, вважаючи його «більшовицьким агентом»¹⁹. Кілька українських лічильників самоусунулися від подій вже 14-15 січня: «військовий комісар Одеської округи» М.Омельянович-Павленко зникає зі свого посту та ховається у передмісті²⁰, 15 січня зникає комісар Одеси В.Чехівський (ще раніше він відмовляється очолити спротив - стати українським комендантом міста під час військового стану)²¹, начальник Одеської гайдамацької дивізії генерал П.Васильєв самоусунувся та «зник», ще 13 січня (хоча деякі українські історики твердять про його «арешт»)²². Комісар авіації та керівник Одеської Української Військової Ради сотник М.Іванівський був арештований більшовиками та брутально вбитий напередодні заколоту²³. Як зазначав Г.Гришко фактично влада в Одесі була вже «мертва»: «Влада в Одесі тоді фактично перейшла цілком до коменданта міста - есера поручника Рязанова», який поділяв її з Виконкомом Советов²⁴.

Героєм майбутніх подій виступив полковник Марко Мазуренко, який з 13 січня 1918 р. став новим командиром гайдамацької дивізії (добровільно зголосився прийняти

¹⁶ Гришко Г. 1917... С. 287.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibid. С. 288.

¹⁹ Одеська Українська Військова Рада мала функції центрального виконавчого органу Одеського українського військового коша Одеського військового округу та Румунського фронту, першим її головою став І. Луценко. У листопаді 1917 р. його заступили М. Іванівський, Г. Гришко, П. Вербицький, М. Шевченко // Гришко Г. 1917... С. 287.

²⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади... С. 53-55.

²¹ Гришко Г. 1917... С. 289.

²² За кілька днів до подій В. Поплавко, звітуючи перед урядом УНР про становище в Одесі, твердив, що в місті не має загрози «повстання» та впливу більшовизму... на помилкову думку історика В. Голубка, саме полковник В. Поплавко керував гайдамацькими загонами у наступі 14 січня.

²³ Гришко Г. 1917... С. 287.

²⁴ Ibid. С. 283.

посаду командира дивізії з тремтячих рук ген. Васильєва). Під час боїв за Одесу 14–17 січня він став головним організатором спротиву, організувавши навколо себе групу патріотів: начальника штабу В. Змієнко, командира гайдамацького полку Г. Бонч-Осмойловського, керівника Одеської Української Військової Ради підпоручика Г. Гришка, прапорщика П. Вербицького (помічник військового комісара уряду УНР в Одесі), якого «знали в Одесі всі за страшно запальну людину»²⁵.

В ніч на 14 січня 1918 р. більшовики почали заколот із захоплення електростанції та відключення світла по місту. Було зайнято приміщення «Англійського клубу» – резиденція Одеської Української Ради, загін залізничників П. Мізікевича зайняв вокзал, загін прапорщика О. Курганова – арсенал, червоногвардійці М. Чижикова – телеграф, телефон, пошту, банк. Червоний загін унтер-офіцера В. Бабанського оточив штаб округу, де на святковому вечорі були присутні старшини армії УНР, їм заборонили до ранку покидати будівлю (під арештом опинилися кілька командирів гайдамацької дивізії, начальник одеської міліції Кітніков). Під час затримання один старшина був убитий, під час спроби сховатися, один «революційний» матрос поранений. Ще трьох червоногвардійців було поранено у перестрілці з частинами УНР біля казначейства та телефонної станції²⁶.

14 січня газета «Голос пролетарія» вийшла з відозвою ревкому, в якій стверджувалося, що влада в Одесі «перейшла до Советов» (але не зовсім зрозуміло до яких, бо більшість лідерів одеського «Совета» не підтримала більшовиків. Меншовики, бундівці, есери вимагали передати владу коаліційній «Раді десяти»). Газета «Одесский листок» писала: «Влада перейшла до рук Військово-революційного комітету без особливих зусиль і пострілів. До півночі загони Червоної гвардії зайняли низку державних установ...»²⁷. Владу у місті захопив самозваний ревком і верхівка Румчорода, що очолили частину «неконтрольованих Советом» червоногвардійців максималіста М. Чижикова.

14–15 січня на боці ревкому виступило не більше 1 тис. багнетів, з яких червоногвардійців було не більше 500 (червоногвардійців окремих заводів: Гена, Анатра, тютюнової фабрики, залізничних майстерень, дружина моряків і портовиків «РОПіТ», дружина «Спілки молоді», «Залізний загін» і «Загін союзу безробітних» (перебували під впливом анархістів), загін анархістів «Чорний прапор», окремі групи «революційних» матросів і солдат «нейтрального» Охтирського 12-го гусарського полку²⁸. У ніч перевороту гайдамацькі частини залишалися в казармах в районі «3-ї станції Середнього Фонтану» та не були роззброєні більшовиками.

14 січня В. Чехівський ще намагався знайти компроміс, курсуючи між центрами прийняття рішень (Виконкомом Советов, міською Думою, Румчородом, ревкомом, що перебрався на крейсер «Алмаз»). Ревком також робив вигляд можливості перемовин і «послав до них (до гайдамаків – Авт.) делегацію для переговорів»²⁹. Після відмови більшовиків від компромісу, у другій половині 14 січня В. Чехівський зібрав у казармах

²⁵ Гришко Г. 1917... С. 283.

²⁶ Одесский листок (Одесса). 1918. 15 января.

²⁷ Голос пролетарія (Одесса). 1918. 14 января; Одесский листок (Одесса). 1918. 15 января.

²⁸ Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 882. Спр. 919; Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 5915; Ф. Р-3839. Оп. 1. Спр. 173.

²⁹ Кіров А. Румчород... С. 252.

гарнізонні збори, на яких командування українських частин пред'явило ультиматум ревкомун: звільнити штаб Одеського округу, стратегічні об'єкти, передати владу в місті коаліційному «народно-соціалістичному» уряду за участю представників Центральної Ради³⁰.

На боці української влади (замість 6 полків дивізії, що були «на папері») на «фронт» вийшли окремі підрозділи гайдамацьких куренів і гарматного дивізіону (разом бл. 1 тис. багнетів). Згодом до них доєдналися кілька десятків польських легіонерів і сербських дружинників³¹, членів молодіжної військово-спортивної організації «Одеська Січ», «частина матросів українізованих кораблів», «вільних козаків»³². Один з активних діячів «Одеської Січі». К. Арсеній, на допиті в НКВС у 1937 р., згадуючи часи революції, свідчив, що до «Одеської Січі» (керівник Т. Янів) долучилися гімназисти, учні ремісничих училищ «Товариство української молоді», «Українська студентська сотня», «Варта Одеської вчительської ради». У той же час він свідчив, що активісти «Січі» Ю. Липа та Р. Боровик не прийняли участі в боях 14-17 січня 1918 р.³³

Не дочекавшись закінчення терміну власного ультиматуму, гайдамаки («дан наказ 3 полку») виступили із району «Середнього Фонтану», маючи в авангарді два броньовика. Після короткого бою, який закінчився о 6-й ранку 15 січня, гайдамаки відбили у більшовиків Штаб округу та вокзал (за допомогою броньовика та тридюймових гармат). Після цього успіху українські частини прорвали «червону» блокаду Одеського піхотного училища та звільнили частину викладачів училища, що були затримані більшовиками. З юнкерів та офіцерів-викладачів, прапорщиків школи прапорщиків та окремих офіцерів Одеського округу було створено «Збірний ударний загін» (150-200 багнетів) під керівництвом начальника училища, полковника О. Кіслова. В перших боях у штаба та вокзалу було захоплено до полону кілька сотень «червоних». Розгорнуті на Куликовому полі батареї гайдамацьких куренів почали обстрілювати «червоні» позиції в центрі міста з тридюймових гармат.

О 10-й ранку 15 січня частини гайдамаків та «Збірного ударного загону» (разом бл. 700 чол.), за допомогою 4 броньовиків 4-го панцерного дивізіону, що «прибули з Аккерману», розпочали наступ на центр міста (одним з броньовиків командував Г. Гришко)³⁴. Бої розгорілися на вулицях, що йшли до Центру: на Канатній, Пушкінській, Рішельєвській, Катерининській, Преображенській, на Олександрівському проспекті. Окремі загоони підходили до вул. Софіївська та Садова, де червоноармійці утримували барикади, що прикривали пошту та Штаб Червоної гвардії (головна ціль наступу). Близько 13 години наступаючи наблизилися до вул. Дерибасівська та до Миколаївського бульвару, вийшовши до Соборної, Грецької, Думської площ. Один із гайдамацьких броньовиків обстріляв телефонну станцію та групу матросів з броненосця «Ростислав»³⁵. Згодом броньовик підійшов з боку вул. Пушкінської до Міського театру, але був підбитий і

³⁰ Гришко Г. 1917... С. 287; Конавалов А. Подвиг... С. 136.

³¹ Гришко Г. 1917... С. 289.

³² Вінцовський Т. Украинская Революция в Одессе: 100 лет назад одесситы впервые провели акцию под синезелтыми флагами. Интервью. URL: <https://bit.ly/4hCSIUn>

³³ ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 1170. Арк. 8-20; ГДА СБ України м. Одеса, Ф. 10203-п. Арк. 8.

³⁴ Гришко Г. 1917... С. 290.

³⁵ Ачканов Г. Очерки...С. 28.

спалахнув... куля потрапила у бензобак, був поранений шофер, вбито двох кулеметників, тоді ж був убитий «червоний» матрос (цей броньовик відремонтували на «Ропіт» і наприкінці 16 січня він вже «воював» у складі «червоних» частин). Аварії інших броньовиків не дали змогу просуватися.

На допомогу частинам 3-го куреню гайдамаків повинен був прийти 2-й курінь і кулеметний полк, але «кулеметники надіслали кулемети без обслуги»³⁶, а з гайдамаків 2-го полку тільки «половину вдалося наповнити», але вже через кілька годин бою частина цих гайдамаків 14 січня «самодемобілізувалася». Біля казарм гайдамацького кінного полку більшовики поставили бочки з вином, частина гайдамаків перепилася та заявивши про свій «нейтралітет», підняли «білий прапор», на допомогу частинам, що штурмували центр міста прийшла тільки одна сотня³⁷. Біля вокзалу з'явилися окремі загони 1-го Гайдамацького куреня, що взяв на себе оборону вокзалу та Штабу округу.

У хаосі відступу, загін червоноармійців і пікет «гусар-охтирців» рушили на вул. Пушкінську. Червоногвардійський загін (близько 70 чол.) вирушив на прикриття телефонної станції на Грецькій площі, саме там (на розі вул. Поліцейської та Олександрівського проспекту) фіксувалася активна стрілянина, з вікон будинків у червоноармійців стріляли на Поштовій... Юнкера зайняли Олександрівський парк, поставили там свою батарею. У другій половині дня гайдамаки захопили будинок міської Думи, та рушили убік будинків Румчороду та Совету... але, на бульварі вони зіткнулися із резервним загonom (бл. 50 бійців звідного батальйону колишньої 6-ї армії, що тільки кілька годин тому прибув з Румунського фронту на судні «Ксенья» та розташувався у будівлі Румчороду). Г. Сафронов згадував: «до Воронцовського палацу підходить загін гайдамаків. Розгорнули свій бойовий резерв. Після короткої перестрілки супротивник відступив»³⁸.

Червоногвардійці «РОПіТ» сформували три невеликі загони: один з них попрямував до Олександрівського парку – прикривати порт, загін О. Лаврушіна³⁹ прикривав Штаб Червоної гвардії з боку вул. Софіївської, третій – залишився в резерві, біля заводу «РОПіТ». Один з організаторів «червоних» моряків П. Кондратенко з прямого проводу вимагав термінової підтримки у Центрофлоті Севастополя. Як згадує Г. Сафронов, ревком «перебував на військовому кораблі "Діамант"», у будівлі Румчороду була «лише його оперативна група, через яку ми й увійшли у зв'язок зі штабом керівництва». Командир звідного батальйону («Болградський загін»), що прибув з Румунського фронту, прапорщика Г. Сафронов згадував, що: «представники Румчороду не поставили конкретних завдань», а план наступу склав комісар загону К. Саджая, «який знав місто». Частина загону була спрямована на захоплення вокзалу «200 бійців» (підпоручика І. Максимова), частина «350 бійців» (підпоручика Чистовського) – на захоплення артилерійських казарм... «Ми з Саджая та резервом загону (бл. 50 бійців) розташувалися в будівлі Румчороду...»⁴⁰. В ніч на 16 січня загін І. Максимова вийшов у тил гайдамаків (вул. Пироговська), де базувалися броньовики,

³⁶ Командир кулеметників штабс-капітан Ю. Мацак (член Одес. Української Військової Ради, «розглядався Києвом як один з кандидатів на нового голову ОУВР», але саме він оголосив, що його курінь «займає нейтральну позицію»// *Вінцовський Т.* Українські губернські... С. 97.

³⁷ *Гришко Г.* 1917... С. 289.

³⁸ *Сафронов Г.П.* Неподвластное времени. Москва: Воениздат, 1976. С. 29.

³⁹ ДАОО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 882. Арк. 9.

⁴⁰ *Сафронов Г.* Неподвластное... С. 31.

один броньовик був підбитий (захоплений?), під час цього рейду був вбитий відомий анархіст Вайсман (активіст «Комітету охорони Одеси»)⁴¹.

На даху готелю «Пасаж» (вул. Дерибасівська) більшовики поставили кулемети, бо бачили у цій високій будівлі стратегічний пункт, з якого можна обстрілювати Соборну площу. Але, враховуючи те, що ресторан «Пасажу» було перетворено на перев'язувальний пункт «Червоного хреста», де «червоним» надавали допомогу 5 медсестер і 2 санітари, кулемети прибрали. У номерах «Пасажу» влаштувалися окремі члени «Ради десяти» та комендант міста Рязанов, що виступали за негайне «примирення сторін»⁴².

Після першого дня боїв «фронт», який сягав Соборної площі – вул. Поліцейської – Миколаївського бульвару почав відходити, здаючи позиції у «Центрі». Кулеметна стрілянина з дахів будинків і гранати, що летіли з вікон, не давали гайдамакам можливості закріпитися на цих позиціях. У руках більшовиків залишилися: порт, Пересип, Слобідка, Молдаванка («охорону Молдаванки несе єврейська бойова дружина»), частина центру міста. «Важкі хвилини пережили мешканці району вулиць Канатної, Белінського, Базарної, В.-Арнаутської, М.-Арнаутської та Пантелеймонівської. Тут точилася справжня битва. У багатьох будинках вибито скло, відбито штукатурку, розбито вуличні ліхтарі, зірвано дроти трамвая. Серед перехожих були поранені, санітарні автомобілі відвозили їх до Євангелічної лікарні»⁴³.

Вранці 16 січня бої відновилися на розі вул. Преображенська-Успенська, до Олександрівського комісаріату увірвався загін гайдамаків, що звільнив 22 заарештованих. Гайдамаки розбрóли штаб «нейтральної» єврейської військової організації (45 чол.) на розі вул. В. Арнаутська-Рішельєвська. Частина представників «демократичних» партій (меншовики, есери «з Румчороду», єврейські соціалісти, ліві кадети з Союзу міст) зібралася у готелі «Кримська» (Сабанєєв провулок) створивши там «Нейтральний Центр», що висунув план негайного припинення вогню – мирні переговори. Представники «Нейтрального центру» завітали до Штабу округу та Штабу Червоної гвардії і пропонували «припинити військові дії у місті»⁴⁴.

16 січня бій проходив й у «тилу» гайдамаків – біля казарм Модлінського полку на 2-й і 4-й станціях «Середнього Фонтану», на Ботанічній вул. На цьому відтинку гайдамаки зуміли відкинути наступаючий «загін червоних інтернаціоналістів» з Одеси до с. Дмитрівка. Червоногвардійці намагалися кілька разів атакувати вокзал, але не зуміли досягти успіху. Будівля тютюнової фабрики Попова (вул. Пушкінська, неподалік вокзалу) була перетворена червоногвардійцями у фортецю. Більшовики намагалися за будь-яку ціну втримати фабрику, оскільки вона була зручним пунктом для обстрілу стратегічного привокзального району. Встановивши на дахах фабрики та будівлі окружного суду кулемети, «червоні» обстрілювали Вокзальну площу, де знаходилася батарея гайдамаків. «Більшовики з Чумної гори та з моря обстрілювали вокзал»⁴⁵. Окремі групи червоногвардійців повели наступ від вул. Старопортофранківська вулицями Новорибна, Мала та Велика Арнаутські,

⁴¹ ДАОО. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 919.

⁴² Одесские новости (Одесса). 1918. 18 января.

⁴³ Одесский листок (Одесса). 1918. 18 января.

⁴⁴ Одесские новости (Одесса). 18 января; Коновалов В. Подвиг... С. 143.

⁴⁵ Одесские новости (Одесса) 1918. 18 января.

намагаючись відрізати частини гайдамаків та юнкерів, що знаходилися у Центрі від Вокзальної площі та Олександрівського парку. Загін червоногвардійців, обійшовши район вокзалу, захопили у полон 7 гайдамаків і підпалили вагони на залізничній колії. Крейсер «Ростислав» розпочав артобстріл позицій українського війська, а з тилу гайдамаків вдарили фронтові частини. Більшовики отримали допомогу у вигляді загонів матросів з військових кораблів «Синоп», «Ростислав», «Алмаз». Бронепоезд червоногвардійців-залізничників, що крейсував з тилу української оборони, намагався стріляти по казармах гайдамаків, але в районі Православного цвинтарю він зійшов з рейок і вже не приймав участі у боях. «Більшовики зуміли захопити склад Румунського фронту» та розпочати «масове» озброєння червоногвардійців, які не приймали участь у подіях 14–15 січня, вважаючи, що цей заколот не підтриманий профспілками та Виконкомом Советов⁴⁶.

16 січня до «червоних» доєдналися солдати з Румунського фронту, окремі групи з Охтирського полку, групи «інтернаціоналістів» з полонених солдат австро-угорської армії, червоногвардійці заводів, що досі були нейтральні, зведені загони матросів броненосців «Синоп» і «Ростислав», крейсера «Алмаз» (разом ще бл. 900 чол., з цього дня загальна кількість «червоних» сягала 1700 багнетів). З військових суден були зняті легкі гармати, що перевозилися на дерев'яних лафетах на місце вуличних боїв. Масова поява «червоних» матросів на позиціях у місті була пов'язана з тим, що до 16 січня матроські загони «Синопа», «Ростислава» й «Алмаза» були призначені для можливого стримування від активної підтримки гайдамаків матросів крейсеру «Пам'ять Меркурія», цим судам навіть «доручалось обстріляти» «Пам'ять Меркурія», в разі його активної підтримки українських сил, або в разі організації десанту на підтримку гайдамаків. 25 моряків крейсера «Пам'ять Меркурія», що підтримували УНР, були вимушені спустити жовто-блакитний прапор і проголосити свою «нейтральність»⁴⁷. Частини гайдамаків та юнкерів в Одесі «формально» збільшилися тільки на 200 чол., але на вечір 16 січня частина гайдамаків «самодемобілізувалася» з фронту, кількість захисників (гайдамаки, юнкера, «Одеська січ», вільні козаки) вже не перевищувала 1 тис. чол., переважно «перевтомлених дводенним боєм» гайдамаків 3-го куреня (у той же час «червоні» вже мали бл. 1 600 чол.) Частина цих гайдамаків вже вимагали «замирення через перевтому», втрата броньовиків підточила мобільність українського війська⁴⁸.

У другій половині 16 січня намітився перелом боїв. Важкі гармати головних калібрів «Алмаза», «Синопа» та «Ростислава» накрили район залізничного вокзалу. Вони стріляли неточно, але цей обстріл психологічно зламав гайдамаків. Снаряди руйнували станцію «Одеса-Головна», де розташувалися сили гайдамаків, влучили у будинки – № 21 по Троїцькій, № 49 по Манежній, № 22 по Успенській, № 19 по Тираспольській («зруйнувавши одну стіну даху, снаряд потрапив у другу та розірвався, причому частина уламків потрапила на другий поверх, у квартиру Г.М. Жалковського, поранила хлопчика Кирила Морозовського 7 років навиліт у плече та в руку», № 55 по Французькому бульвару, в будинок готелю та продовольчої управу... «Постраждав будинок Фельдмана (вул. Пантелеймонівська-Пушкінська), верхні поверхи Пантелеймонівського подвір'я

⁴⁶ Ачканов Г. Очерки... С. 28.

⁴⁷ Гришко Г. 1917... С. 286; Коновалов В. Подвиг. С. 124.

⁴⁸ Гришко Г. 1917... С. 290.

пробиті снарядами наскрізь», «два снаряди потрапили до каланчі Олександрівської пожежної частини. Під час перестрілки вбито пожежника цієї частини... шаленою кулею», також було поранено двох міліціонерів Олександрівської міліцейської ділянки⁴⁹.

У той же день, після пострілів з гармат міноносців, так званий «Шахський палац» (вул. Гоголя, 2) був захоплений загоном матросів і червоногвардійців. Газети повідомляли, що палац обороняли «група офіцерів» і «гайдамаки» «з кулеметами та бомбами, що обстрілювали перехожих»⁵⁰. На розі вул. Катеринінська-Базарна «загін юнкерів» мав сутичку із «загоном матросів». Бої фіксувалися на стратегічних перехрестях Преображенська-Новосельського, Пушкінська-В. Арнаутська... «з сербських казарм», на В. Арнаутській була обстріляна карета швидкої допомоги... Користуючись хаосом, одеські злодії провели нальоти на заможні дома по вул. Дьогтярна, Канатна, Пушкінська, Базарна... Увечері 16 січня фронт проходив по М. Арнаутській та алеям Олександрівського парку. Загін матросів і червоногвардійців взяв в облогу юнкерів у Піхотному училищі (Італійський бульвар). За наказом начальника училища, юнкера залишили будівлю училище та розійшлися містом. Частина офіцерів, що боронила училище, змогли пробитися до вокзалу, де тримали позиції гайдамаки. У ніч на 17 січня загін червоногвардійців прорвав оборону гайдамаків і пробився на Вокзальну площу через Судовий провулок⁵¹. З 2:00 до 6:00 17 січня точилися запеклі бої за вокзал, Штаб округу, біля тютюнової фабрики Попова. У той же час, на ранок 17 січня, загін торгових моряків «РОПіТ» захопив батарею юнкерів в Олександрівському парку. Згодом впав штаб Одеської військової округи.

«Нейтральні» гайдамаки винесли резолюцію «припинити бійню за соціальну революцію» та перевели «червоних» полонених (бл. 200 чол.) з казарм 1-го куреня до 3-го «нейтрального» куреня. У другій половині дня 16 січня від окремих груп гайдамаків була отримана звістка про можливість перемир'я «з моряками»⁵². О 9 годині вечора 16 січня до ревкому звернулася «перша» делегація з 5 гайдамаків. Вони «браталися та цілувалися з матросами» та намагалися почати переговори. У ніч на 17 січня прибула «друга» делегація «нейтралів» «із 2 старшинами та 4 гайдамаками», заявивши про вимоги припинити бойові дії на два дні і на цей час домовитися про мир. Але ревком, вважаючи, що «гайдамаки бажають лише виграти час», висунув ультиматум – негайне звільнення полонених та арештувати організаторів виступу гайдамаків. Переговори проводили представники «нейтральних» гайдамацьких частин, що вимагали від командування дивізією негайно припинити боротьбу та намагалися примусити «войовничих» гайдамаків скласти зброю. Більшовики намагалися нав'язати свої умови (вів переговори член ревкому Л. Рузер): визнання влади ревкому, всі державні установи охороняються лише «червоними» солдатами, а заводи та залізниці робітниками⁵³.

Вранці 17 січня до переговорів у ревкомі долучилися делегати від усіх гайдамацьких куренів. Гайдамакам було висунуто нові умови капітуляції: 1. Роззброїти та заарештувати

⁴⁹ Одесские новости (Одесса). 1918. 18 января.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Коновалов В. Подвиг... С. 139. Пошук «перемир'я» саме з воєнними моряками вказує на те, що головну роль у боях 16.01.18 р. грали загоми моряків і гармати їх артилерії, а не міфічні «тисячі одеських червоногвардійців».

⁵³ Одесские новости (Одесса). 1918. 18 января.

своїх офіцерів, передати їх штабу Червоної гвардії. 2. Повернути всіх полонених. 3. Негайно припинити військові дії проти Червоної гвардії та скласти зброю. 4. Зброю та головне військове майно передати советам робітників, солдатських і матроських депутатів. 5. На обмірковування ультиматуму дається 24 години. Керівник делегації від гайдамаків Г. Гришко не погодився на умови «здати зброю та видати офіцерів»⁵⁴.

З 10 години ранку 17 січня на 24 години було об'явлено перемир'я, артилерія припинила вогонь, на всіх ділянках припинилася стрілянина, полонені (що перебували в касарнях гайдамаків) були звільнені. У той же час 17 січня, під час перемир'я, виникла низка інцидентів: постріли було чути в районі Жуковського-Рішельєвської, Катеринінської-Грецької, Новосельського-Ніжинської; у Міській аудиторії закотився «загін офіцерів», який був роззброєний і «червоними» заарештовано 6 підозрілих; у загін матросів і червоноармійців, що проходив повз гайдамацькі курені, була кинута бомба, що не розірвалася, а «офіцер», який нібито кидав її, був розстріляний; під час конвоювання був убитий матросами арештований «начальник сиска Смолєєв», який «з криши свого будинку (вул. Тираспольська, 34) стріляв по советських військах»⁵⁵.

Вранці 18 січня уповноважені від окремих українських підрозділів, які прийняли ультиматум ревкому, підписали договір про визнання ревкому «єдиною владою» в Одесі. Цей договір від частин УНР підписали уповноважені: кінного та пластунських гайдамацьких полків, представники-уповноважені від «нейтралів» і «червоних»: Охтирського полку, військових матросів, солдат і залізничників. Дивно, що такий значний договір не підписували «червоні» лідери, обрані за добу до цього (нач. «червоного» штабу округу Цейтлін, комісар з охорони міста Д. Гур'єв, нач. гарнізону П. Лазарєв), або керівник Румчороду та ревкому В. Юдовський. Є свідчення, що вимога, яку поставили гайдамаки під час переговорів, про те щоб їх не роззброювали, була виконана. Гайдамаки перейшли до своїх старих касарень, залишивши на 3-й станції «Середнього Фонтану» важке озброєння та частину майна, що «розкрадалася мешканцями сусідніх будинків»⁵⁶.

Газета «Голос пролетарія» стверджувала: «Гайдамаки відійшли до куренів і вислали парламентарів для перемир'я. До Ради Одеси гайдамаки доставляють гайдамацьких командирів, що заарештовуються ними»⁵⁷. Але то була напівправда. Гайдамаки вивели своїх старшин, переодягнених у цивільний одяг, за місто, інші офіцери, побоюючись арешту, самі «розбіглися». Гайдамаки, які не погодилися на капітуляцію прорвалися з міста, створивши загін, що очолили штабс-капітан М. Бонч-Осмоловський, командир 1-го кінного полку підполковник М. Продьмо. Вийти з міста змогли майже всі військові керівники, генерали: Г. Єльчанінов (і його брат, командир Охтирського гусарського полку полковник М. Єльчанінов), А. Нілус, П. Васильєв, полковник М. Мазуренко (він не був арештований, як твердять деякі історики)⁵⁸, підполковник В. Змієнко, ротмістр М. Янчевський (і багато інших старшин), В. Чеховський, Т. Янів, І. Луценко й ін.⁵⁹

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Голос пролетарія (Одесса). 1918. 18 января

⁵⁸ *Каліберда Ю.* Гайдамацькі формування у боротьбі за українську державність (1917-1921) // Воєнна історія, 2013. № 1 (67). С. 79.

⁵⁹ *Гришко Г.* 1917... С. 290.

У радянській літературі наголошувалося, що «одеську революцію» провели суто робітники, організовані до червоногвардійських загонів, яких було, на думку Г. Ачканова та А. Кірова, до 2-х тис. чол.⁶⁰, згодом ця цифра виросла до 3-х і навіть до 5-ти тис. червоногвардійців⁶¹. В. Коновалов твердить, що у січневих подіях 1918 р. прийняло участь: «...близько 5 тис. чол., в червоногвардійських та озброєних робітничих загонах», що разом з «матросами та солдатами» складало до 8 тис. чол., що їм «протидіяли», до 20 тис. «контрреволюційних» солдат і офіцерів⁶². Тоді перебільшення у 6 разів «червоних» сил і більш ні ж у 10 разів «контрреволюційних» історичну «науку» не бентежило (згадаємо «лукаву» статистику партизанського руху 1941-1944 рр.).

Показові цифри втрат під час боїв в Одесі... Найбільше вбитих і поранених під час було серед революційних матросів – 66 чол. солдатів (гайдамаків, юнкерів та офіцерів) з обох боків загинуло – 77 чол., червоногвардійців було вбито чи поранено 17 чол.⁶³. Статистика каже про те, що революцію в Одесі зробили не місцеві робітники, а «братішки» – моряки.

Висновки. Розглядаючи причини поразки української влади в Одесі треба зазначити, що головним фактором стала значна втрата мотивації до боротьби у гайдамаків та їхніх старшин, офіцерів та юнкерів на початку січня 1918 р. Сусіднє губернське місто Катеринослав було захоплено «червоними» заколотниками вже за два тижні до «одеський подій», було відомо, що московське «червоне» військо суне на Київ, а діячі Центральної Ради чубляться між собою (заколот «лівих» у Центральній Раді, відставка С. Петлюри та прихід на його місце військового міністра УНР М. Порша, що заперечував існування української армії), згодом, 16 січня 1918 р. стало відомо про початок «червоного» повстання у Києві.

Більшість гайдамаків, втративши віру у спроможність керівництва захистити молоду державу, оголосили «нейтралітет». Більшість офіцерів Штабу Одеського військового округу, юнкерів і прапорщиків двох одеських шкіл, самоусунулися від конфлікту. На деяких з них вплинули звістки про те, що 6 січня 1918 р. більшовики оголосили про розпуск Установчих зборів, Українські Установчі збори, що були призначені на 9 січня 1918 р., не змогли вчасно зібратися. Проголошення 4-го Універсалу Української Центральної Ради привело до «самоусунення» частини старшин, що трималася на «присязі автономній УНР»⁶⁴.

Одеська Об'єднана Президія Советов, більшість якої також не поділяла ідей «повної незалежності», «саморозпустилася» на знак протесту проти «червоного» перевороту і не змогла впливати на події 17 січня 1918 р. Величезний мегаполіс Одеса здавався гайдамакам (на 90% сільським хлопцям) ворожим «кублом», де майже всі російськомовні мешканці налаштовані проти української влади, де з вікон будинків жбурляють гранати та стріляють у спину гайдамаків. Слабкість розвідки українських сил доповнювалася слабкою дисципліною та відсутністю в строю військових керівників Одеси (генералів П. Васильєва,

⁶⁰ Кіров А. Румчерод... С. 252.

⁶¹ Ачканов Г. Очерки...С. 28.

⁶² Коновалов Г. Подвиг... С. 122.

⁶³ Одесские новости (Одесса). 1918. 18 января; Гончарук Т. Жертви... С. 113.

⁶⁴ Показово, що значна частина військових начальників Одеси в 1918-1919 рр. опинилася у складі білогвардійської армії генерала Денікіна, відстоюючи гасло «Великой и неделимой России» (генерали: Г. Ельчанинов, А. Нілус, П. Васильєв; полковники: М. Ельчанинов, О. Кіслов; підполковник М. Продьмо).

Г. Єльчанинова, М. Омеляновича-Павленка, полковника В. Поплавка). Важка артилерія кораблів Чорноморського флоту, що били по позиціях гайдамаків, втрата броньованих машин і рейди «червоних» у їхні тили вже ввечері 16 січня призвели до дезорганізації фронту. До цього треба додати колосальне виснаження від боїв окремих підрозділів 1-го куреня гайдамаків, після двох днів вуличних боїв ніхто не збирався їх змінювати, їхні товариші, що залишалися у казармах, відмовлялися йти до бою, або вийшовши з казарм на позиції «поодинокі й групами почали залишати свої позиції».

На жаль, напередодні подій, кілька місяців поспіль до казарм гайдамаків вільно приходили «червоні» агітатори, «розкладаючи» непевні гайдамацькі загони. Такі агітатори безперешкодно з'являлися в казармах і під час вуличних боїв, що каже про те, що старшини втратили пильність, або, у більшості своїй, не перебували у казармах, були задіяні у наступальних діях або частково «самодемобілізувалися». Військо було не підготовлене до гібридної війни проти «ідеологічного» ворога, що використовував відверту оману. Крапку в обороні поставили «нейтралі», що почали переговори з ворогом та умовили значну частину гайдамаків на примирення.

Viktor Savchenko

Decisive Days of January: the Struggle for Odesa, Ukraine at the Beginning of 1918

Abstract: Analysis of the event of the Bolshevik rebellion of January 14-17, 1918 in Odesa, the victory of the Bolsheviks in the urban uprisings in the south of the Ukrainian People's Republic indicates that even then the Russian Bolshevik leadership used hybrid methods of conducting military operations. It used not only false and misleading slogans, but speaking on behalf of the local Soviets and workers, they did not receive consent for a 'revolution' in Odesa from the same Soviets and workers' unions.

The Ukrainian military and civilian leadership of Odesa was not prepared to repel the rebels, but the next day, the leader of the Haydamaks, M. Mazurenko, managed not only to free most of the strategic objects, but also to put the local Red Guards on the brink of defeat, from which the latter were saved by units of Black Sea military sailors and soldiers of the Romanian Front, who joined the fight on January 16, turning the tide of events. It can be argued that it was such a 'military' component, from the outside, and not local workers' units, that ensured the victory of the Odesa Bolsheviks. The shortcomings of the Ukrainian army in Odesa include: unpreparedness of the troops for military operations in the city, part of the senior staff and representatives of the city's civil administration, weak moral and psychological training and motivation of the troops, confusion, attempts of a large part of the Haydamaks and cadets to switch to a 'neutral' position. The Haidamaks could not foresee the consequences of the change of one socialist power to another, at that time they did not yet see the Bolsheviks and their allies as a threat to the life of an individual and the nation.

Keywords: Odesa, Haydamak division, cadets, Bolsheviks, Red Guards, battles of January 14-17, 1918